

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ISSN 1303-2054 | e-ISSN 2564-7741

Yıl: 25, Sayı: 43, Ocak-Haziran 2020

AHMET HIZAL VE HEYBELİADA KUR'ÂN KURSU

AHMET HIZAL AND THE QUR'ÂN COURSE IN HEYBELİADA

Dr. Öğr. Üyesi Nurullah AYDENİZ

naydenizsakarya@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0297-4717

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri, Din Eğitimi Ana Bilim Dalı
Bilecik/Türkiye

Atıf@ Aydeniz, Nurullah. "Ahmet Hızal ve Heybeliada Kur'ân Kursu". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Haziran 2020): 283-310.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 10 Mart 2020 / 10 March 2020
Kabul Tarihi / Accepted : 14 Haziran 2020 / 14 June 2020
Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran 2020 / 15 June 2020
Sayı – Issue : 43
Sayfa / Pages : 283-310
DOI :10.30623/harranilahiyatdersisi.701751

Öz

1936'da Adapazarı Kur'ân öğretmeni olarak görevlendirilen İstanbul Nuruosmaniye Camii başımamı Osman Nuri Taşkent'in icâzetnâme verdiği en önemli isim Ahmet Hızal'dır. Daha çok Adalı Hafız namı ile bilinen ve 1939'da icâzetnâme aldıktan hemen sonra Heybeliada'da imam olarak göreve başlayan Ahmet Hızal'ı önemli kılan, Rumların çoğunlukta olduğu Heybeliada'da Tek Parti Dönemi'nde açtığı Kur'ân kursu ve yetiştirdiği hafızlardır. Nitel araştırma yöntemi kapsamında doküman analizi ve görüşme tekniklerinin kullanıldığı çalışmada amaç Kur'ân ve kıraat eğitiminde bir döneme damgasını vuran Hızal'ı tanıtmaktır. Yapılan çalışma ile Ahmet Hızal'ın resmi din eğitiminin sadece Kur'ân kursu seviyesinde verildiği ve az sayıda kursun bulunduğu yıllarda açtığı Heybeliada Kur'ân Kursu ile genelde din eğitimi özelde ise Kur'ân ve hafızlık eğitimi alanında önemli bir yer tuttuğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca Cumhuriyet Dönemi'nde yetişmiş bir kurrâ olarak gerek Heybeliada'da görev yaptığı yıllarda gerekse oradan ayrıldıktan sonra okuttuğu aşere ve verdiği tecvid dersleriyle kıraat eğitiminde de öne çıkan bir figür olduğu ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Hızal, Heybeliada, Kur'ân Kursu, Kıraat, Tecvid.

Abstract

Ahmet Hızal is the most important figure who was appointed as Quran teacher in Adapazarı in 1936, after receiving a diploma from Osman Nuri Taşkent, the chief-imam of the Istanbul Nuruosmaniye Mosque. He was better known as islander hâfiz (memorizer of the Qur'ân) and started to work as an imam in Heybeliada soon after taking his diploma in 1939. His significance comes from the Qur'ân course which he opened in the Greek town Heybeliada during one-party period and form the hâfız that he trained in this course. This study uses document analysis and interview techniques within the scope of qualitative research method and aims to introduce Mr. Hızal who was a remarkable figure in the Qur'ân and recital trainings of the period. This study concludes that, with Heybeliada Qur'ân course which he opened in the years when official religious education was provided only in the Qur'ân course degree and the number of these courses is limited, Ahmet Hızal held a significant position in both general religion education and Qur'ân and its memorization education. In addition, the study also reveals that he was a prominent figure in Quran recital education, who, as a recitation teacher (qari) in the republican period, offered academic recital education and tajweed lessons during his tenure in Heybeliada and thereafter.

Keywords: Ahmet Hızal, Heybeliada, Qur'ân Course, Recital, Tajweed.

Giriş

3 Mart 1924'te çıkarılan ve tüm eğitim-öğretim kurumlarını Maarif Vekâleti'ne bağlayan Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Osmanlıdan cumhuriyete geçişte bir kilometre taşıdır. Söz konusu kanuna göre sadece Maarif Vekâletine bağlanacağı belirtilen medreseler, kanun çıktıktan yaklaşık iki ay sonra kapatıldı.¹ Medreselerle birlikte Kur'ân-ı Kerim'in öğretildiği, bir bölümünün veya tamamının ezberletildiği ve kıraat vecihlerinin talim ettirildiği kurumlar olan dârülkurrâlar da kapatılmak istendi. Ancak dönemin Diyanet İşleri Başkanı'nın araya girmesiyle bu kurumlar Kur'ân kurslarına dönüştü.² Fakat bu dönüşüm sonrası Kur'ân kurslarının eğitim-öğretime devam edip edemedikleri tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar Kur'ân kurslarının, 1925'ten itibaren ara vermeden eğitim-öğretime devam ettiklerini belirtirken³ bazıları, 1928 yılındaki Harf Devrimi ile 1929'dan itibaren kapatıldığını ancak çok geçmeden 1930'da Anadolu'nun birkaç yeri ile İstanbul'da bazı hocalara kurs açma izni verilmesiyle yeniden eğitim-öğretime başladıklarını dile getirmektedir.⁴

Yukarıda yer verilen görüşlerden farklı olarak Zengin, TBMM'de 1925 yılı bütçe görüşmelerinde hafız yetiştirilmek üzere dârülhuffâz adıyla on yerde kurs açılması için ödenek ayrıldığını belirtmekle birlikte Bursa, Konya ve Kastamonu'da kanun gereği açılmak istenen kursların değişik gerekçelerle engellendiğini ifade etmektedir. Zengin, bu illerdeki engellemelerden hareketle diğerlerinin de açılmadığını ama kadroların muhafaza edildiğini düşünmektedir. O, 1930 yılında kursların açılmaması yönünde mazeret olarak düşünüldüğünü varsaydığı imam hatiplerin en son kapatılanları olan İstanbul ve Kütahya'daki imam hatip mekteplerinin de lağvedilip öğrenci almayı bırakması sonucunda resmi niteliği olan bu kurumların açılmasının zaruri hale geldiğini ve ancak ondan sonra açılabilirdiğini belirtmektedir. İlave olarak 1933 yılına ait istatistiklerde Bursa, Edirne, Erzurum, Eskişehir, Isparta, İstanbul, Kayseri, Konya ve Trabzon olmak üzere dokuz il merkezinde kurs olduğunu, ilgili kurslarda birer

¹ Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 29.

² Nebi Bozkurt, "Dârülkurrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/543-545.

³ İrfan Başkurt, *Din Eğitimi Açısından Kur'ân Öğretimi ve Yaz Kur'ân Kursları* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007), 24-25; Bozkurt, "Dârülkurrâ", 543-544; Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, 474.

⁴ Mehmet Bahçekapılı, *Türkiye'de Din Eğitiminin Dönüşümü* (İstanbul: İlke Yayınları, 2012), 78.

muallim ve 232 öğrenci bulunduğunu, 1935 yılında Kütahya'da açılan kurs ile sayının ona yükseldiğini ifade etmektedir.⁵

Zengin'in görüşlerine yakın bir açıklamayı sayısal farklılıklarla birlikte Akgün de yapmaktadır. Ona göre 1927'den 1933'e kadar dokuz kadro vardır ama kurs yoktur. 1934-1935 yılında sadece bir kurs bulunmaktadır. 1935-1936'da sayı ikiye, 1941'e kadar da altıya yükselmiştir.⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın verilerine göre istatistikî bilgiler paylaşan Öztürk ise 1925'ten 1931'e kadar on, 1931'den 1934'e kadar dokuz, 1934-1935 yılında yedi, 1935-1936 ve 1936-1937 yıllarında ise on dört kurs bulunduğunu aktarmaktadır. Fakat kursların 1925 yılından itibaren faaliyette olup olmadığına dair bilgi vermemektedir.⁷ 1940'lı yıllar için bilgi aktaran Dinç ise 1945-1946 eğitim-öğretim yılında 41 kurs ve 28 kadrolu öğretici bulunduğunu belirtmektedir.⁸

1940'lı yıllarda görece sayıları artan Kur'ân kurslarının açıldığı yerleşim yerlerinden biri de Heybeliada'dır. Bu makalede; Heybeliada'da 1941'de fahri olarak açtığı Kur'ân kursunu 1943'ten itibaren asaleten sürdüren Ahmet Hızal'ın hayatı, aldığı eğitim, açtığı Kur'ân kursu, verdiği Kur'ân talimi dersleri ve yetiştirdiği öğrencilerle Kur'ân'ın ezberlenmesine ve güzel okunuşuna sağladığı katkı konu edilmektedir. Bu bağlamda araştırmanın temel problemini "Tek Parti Dönemi'nde Kur'ân öğretmeni olarak göreve başlayan Ahmet Hızal'ın Kur'ân ve hafızlık eğitimine sağladığı katkı nedir?" sorusu oluşturmaktadır. Bu amaca yönelik olarak aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

- 1- Ahmet Hızal kimdir?
- 2- Nerede ve kimlerden eğitim almıştır?
- 3- Heybeliada'daki görev süreci nasıl başlamıştır?
- 4- Heybeliada Kur'ân Kursu nasıl açılmıştır?
- 5- İlgili kurs için özel bir mekân tahsis edilmiş midir?

⁵ Zeki Salih Zengin, "Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de Kur'ân Kurslarının Kurulması ve Gelişimi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2011), 6-10.

⁶ Vahdettin Akgün, Kur'ân Kursları ve Halkın Kur'ân Kurslarından Beklentileri, *Kur'ân Kurslarında Eğitim Öğretim ve Verimlilik*, ed. İsmail Kurt- Seyid Ali Tüz (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2000), 188.

⁷ Şükrü Öztürk, Kur'ân Kurslarının Eğitim ve Kültür Hayatımıza Katkıları, *Kur'ân Kurslarında Eğitim Öğretim ve Verimlilik*, ed. İsmail Kurt- Seyid Ali Tüz (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2000), 179.

⁸ Kadir Dinç, "Geçmişten Günümüze Kur'an Eğitimi", *Diyanet Aylık Dergi* 333 (2018): 8.

6- Hızal; Kur'ân okumayı öğretmek, hafız yetiştirmek dışında tashîh-i hurûf, aşere ve takrib eğitimi de vermiş midir?

7- Yetiştirdiği öğrenciler kimlerdir?

8- Ne zaman emekli olmuş ve vefat etmiştir?

Literatürde Ahmet Hızal ve Heybeliada Kur'ân Kursu hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Ona yer veren sınırlı sayıdaki çalışmalardan biri "İstanbul Ehl-i Kur'ân ve Mevlithanları" adlı eserdir. Söz konusu çalışmada Alparşlan, Hızal'ın hayatına ve Heybeliada'da açtığı Kur'ân kursuna kısaca değinmektedir.⁹ Bir diğer çalışma olan "Son Yüzyılın Ünlü Hoca Hafız ve Mevlidhanları" adlı kitaptaki bilgiler ise neredeyse Alparşlan'ın aktardıklarıyla aynıdır.¹⁰ Önemli sayılabilecek bir başka çalışma ise vefatı (öl. 1991) üzerine Hızal'a yer veren "Karadeniz Tanıtım Dergisi'dir."¹¹ Ancak en önemlisi "Diyanet Dergisi" tarafından 1989'da Hızal ile yapılan röportajdır.¹² İlgili röportajda kendisine bir buçuk sayfa ayrılan Hızal, yöneltilen sorulara verdiği cevaplarla aldığı kıraat eğitimi, yaptığı görevler, açtığı Kur'ân kursu ve yetiştirdiği öğrenciler hakkında kısa bilgiler vermiştir. Fakat bu çalışmalar Hızal'a ve Heybeliada'da açtığı Kur'ân kursuna yer vermiş olsalar bile hiçbiri konuyu yeterli bir şekilde ele almamıştır. Bu çalışma; kurumsal düzeyde din eğitiminin sadece az sayıdaki Kur'ân kurslarında verildiği bir dönemde, Heybeliada'da Kur'ân kursu açmış Hızal'ı, Kur'ân talimi ve hafızlık eğitimi konusundaki katkılarını konu edinmesi bakımından önemlidir. Zira bu çalışma ile hem Hızal hem de hizmetleri tanıtılmış olacaktır.

Yöntem

Araştırma; bir şahsı, bir görevlendirmeyi, bir kurumu ve bir eğitim faaliyetini incelemeyi amaçladığından nitel bir durum çalışması olarak planlanmıştır. Zira durum çalışmaları; ne, nasıl ve niçin sorularını temel aldığından, araştırmacının kontrol edemediği bir olgu ya da olayı derinliğine incelenmesine imkân tanımaktadır.¹³ Çalışma, betimsel bir yaklaşımla "Nedir?" sorularına cevap aramıştır.

⁹ Ramazan Alparşlan, *İstanbul Ehl-i Kur'ân ve Mevlithanları* (İstanbul: Acar Basım, 2014), 61-62.

¹⁰ Halil Akıncı, *Son Yüzyılın Ünlü Hoca Hafız ve Mevlidhanları* (İstanbul: Türkiye Hafızlar ve Mevlidhanlar Cemiyeti, 2013), 108-109.

¹¹ Bkz: Adem Erim, "Hacı Hafız Ahmet Hızal Hocamızı Yitirdik", *Karadeniz Tanıtım Dergisi*, 3 (Nisan 1991), 28-29.

¹² Altan, Bayram. "Seçkin Hafızlarımız (Ahmet Hızal)", *Diyanet Dergisi* 363 (1989): 6-7.

¹³ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013), 213.

Verilerin Toplanması ve Veri Toplama Aracı

Çalışmayla ilgili veri toplamanın bir ayağını arşiv taraması oluşturmuştur. Bunun için 01.10.2019 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığına başvurularak Hızal'a ait sicil dosyasının incelenmesi için izin istenilmiştir. Gerekli izinler alındıktan sonra yapılan arşiv taraması neticesinde Hızal'a ait 1966,0933 numaralı dosyada önemli belgelere ulaşılmıştır. İlgili dosyada Hızal'ın, hocası Osman Nuri Taşkent'ten icâzet aldığına dair belge, Heybeliada Kur'ân Kursunun açılması için yazılmış dilekçeler, kurstan mezun olan öğrencilerin sayısı ve aldıkları eğitim hakkındaki bilgiler önemli oranda kaynak ihtiyacımızı karşılamıştır.

Arşiv taramasının yanında derinlemesine bilgi edinmek amacıyla konu hakkında bilgi sahibi olduğu düşünülen kişilerle de görüşülmek istenmiştir. Bu bağlamda Hızal'ın öğrencilerinden Mustafa Kavurmacı, Yusuf Bakır, Kemal Maçka, İsmail Çoşar; amcasının oğlu Sinan Akın; aslen onunla aynı köyden (Şinek) olan Meryem Kara, Ahmet Sevim ve Mustafa Kemal Bakkaloğlu; evlatları Cemal Hızal ve Perihan Gençoğlu ile görüşülmüştür. Mülakatlarda alanyazın taramasına bağlı olarak hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Gönüllülük esasına göre video ve ses kaydı alınarak gerçekleştirilen görüşmelerin daha sonra yazılı dökümleri çıkarılmıştır.

Verilerin Analizi

Toplanan veriler içerik analizi ile çözümlenmiş ve önem taşıdığı düşünülen bilgiler belirlenerek önce kodlar sonra da kategoriler oluşturulmuştur. Ardından arşiv taraması ile ulaşılan belgelerin analiziyle elde edilen bulgularla bir araya getirilerek araştırma için gerekli veriler sağlanmıştır. Veri toplama ve analiz sonucunda ise çalışmanın "Doğumu, Çocukluğu ve Eğitim Hayatı", "Heybeliada'da İmam ve Kur'ân Öğretmeni Olarak Göreve Başlaması" ve "Heybeliada Sonrası Kur'ân'a Hizmet Faaliyetleri" şeklinde üç ayrı başlık altında ele alınması uygun görülmüştür.

1. Doğumu, Çocukluğu ve Eğitim Hayatı

Ahmet Hızal, hicri 1329, milâdî 1912 yılında¹⁴ Trabzon'un Çaykara İlçesine bağlı Şinek Köyü'nde Ustamehmetoğulları sülalesine mensup Mehmet ve Ayşe Hanife çiftinin¹⁵ evladı olarak dünyaya geldi. O tarihlerde

¹⁴ Röportajda, muhtemelen bir anlık dalgınlıkla Hızal'ın 1929 doğumlu olduğu belirtilmiştir ki bu doğru değildir. Bkz: Altan, "Seçkin Hafızlarımız (Ahmet Hızal)", 6.

¹⁵ Onun hakkında bilgi veren Alparslan ve Akıncı, baba adı için Mustafa, anne adı için sadece Hanife ismine yer vermiştir ki bu bilgiler elde edilen nüfus bilgilerine göre yanlış ve eksiktir.

Çaykara Of'a bağlı olduğu için nüfus bilgilerinde doğum yeri olarak Of geçmektedir.¹⁶ Babası Mehmet, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ermeni çetelere karşı mücadele ederken şehit düştü.¹⁷ Yetim kalan Hızal, Trabzon'un işgale uğramasıyla¹⁸ dedesi, babaannesi, amcası, annesi ve bazı yakın akrabalarıyla Giresun Eynesil'e sığındı. Orada kolera ve tifüs nedeniyle dedesini ve babaannesini kaybetti. Rusların 1917 yılında geri çekilmesiyle¹⁹ amcası, annesi ve diğer yakınlarıyla birlikte doğup büyüdüğü Şinek'e geri dönen Hızal, himayesinde bulunduğu amcası Muhammet'in teşvikleriyle, Şinek'te birçok hafız yetiştiren Ahmet Dursun Efendi'de²⁰ hıfzını tamamladı. 14-15 yaşlarındayken Akçaabat'ın Mersin Köyü'ne ramazan ayında mukabele okumaya gitti. Doğup büyüdüğü köyden ve aile çevresinden ayrılarak yaşadığı bu ilk deneyim cesaretini artırmış olmalı ki daha sonra Adapazarı'na doğru yola çıktı.²¹

Hızal; kendisinden büyük, Mollasânî sülalesine mensup Seyyit (Sağlam) ile birlikte Sakarya/Akyazı/Hasanbey Köyü'ne göç etti. Yol arkadaşı Seyyit, Hasanbey Köyü'nde bilinen ilk hafızları yetiştiren ve daha önce Şinek'ten göç etmiş, Karaahmetoğulları sülalesine mensup, "Çolak Hafız" namıyla meşhur Hüseyin Baycan'ın büyük kızı Emine ile evlendi. Hızal, bir müddet bu yeni çiftin evinde misafir kaldı. O dönemde Hasanbey Köyü'nde

Bkz: Alparslan, *İstanbul Ehl-i Kur'an ve Mevlithanları*, 61; Halil Akıncı, *Son Yüzyılın Ünlü Hoca Hafız ve Mevlidhanları* (İstanbul: Türkiye Hafızlar ve Mevlidhanlar Cemiyeti, 2013), 108.

¹⁶ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 03.08.1951 Tarihli Belge).

¹⁷ İlhami Hızal ile röportajı Heybeliada Kur'an Kursu ve Camii Yaşatma Derneği Başkan Yardımcısı Murat Koç yapmıştır. Röportajın metni Cemal Hızal'dan 19 Aralık 2019 tarihinde kendisiyle yapılan görüşme esnasında temin edilmiştir.

¹⁸ İşgal yıllarında Giresun'a yapılan göçlerle ilgili olarak bkz: Volkan Aksoy. "Birinci Dünya Savaşı'nda 'Göç'ün Acılarına Tanıklık Eden Şehir: Giresun", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (4/5, 2018): 83-101.

¹⁹ İşgal sonrası yaşananlar için bkz: Veysel, Usta. "Tanıkların Kaleminden Rus İşgalinden Sonra Trabzon'un Durumu", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 9/17 (2014): 135-172.

²⁰ 1887-1973 tarihleri arasında yaşayan Ahmet Dursun Efendi, çokça hafız yetiştirmesinden dolayı Ataköy'de (Şinek) "Hafız Efendi" olarak anılır. Ahmet Efendi, yaklaşık 10 yıl Osmanlı ordusunda görev yaptı. Birinci Dünya Savaşı'nda Kopdağın'da Ruslara karşı verilen mücadelede esir düşerek önce Erzurum'a, ardından da Rusya'nın Kasrova şehrine gönderildi. Oradan da Sibirya'ya sürgün edilen Ahmet Efendi, bulunduğu kamptan kaçarak Çin üzerinden Türkiye'ye geri döndü. Ülkeye geri döndükten sonra kendisini hafız yetiştirmeye adanmış Ahmet Efendi'ye geçmiş dönemlerde yaşadıkları ve mücadelesi nedeniyle özel olarak Kur'an öğretimi yapma müsaadesi verildi. Mezarı Şinek'tedir. Bkz: Faik Yeni, "Ataköy", 3. Baskı, file:///C:/Users/HPELITEBOOK840/Desktop/ATAK%C3%96Y%20PDF%203.pdf.

²¹ Sinan Akın, Kişisel Görüşme, 23 Aralık 2019.

bulunan tuğla ocaklarında çalıştı ve misafir kaldığı aileye yardımcı olmak için ormandan odun taşıdı, sığırları bekledi. Daha sonra yine Şinekli ailelerin yoğun olarak yaşadığı Hendek'in Aksu Köyü'ne gitti.²²

Hızal'ın hayatında köklü bir dönüşüme vesile olacak gelişmeler, yeni adresi olan Hendek'in Aksu Köyü'nde gerçekleşti. Ona orada, Şinekli ve Hacıslamoğulları sülalesine mensup bir aile sahip çıktı. Kocasını Behzat'ın Cihan Harbi'nde şehit düşmesiyle dul kalan ve üç yetimiyle hayata tutunmaya çalışan Havva Hanım, kendileri gibi Şinekli olan yetim Hızal'a da kol kanat gerdi. Havva Hanım'ın evinin altında kendisine tahsis edilen odada konaklayan Hızal, bir taraftan da bağ bahçe işlerinde misafir kaldığı ev halkına yardımcı oldu. Bir müddet sonra da Havva Hanım, hafız olması nedeniyle çok ilgilendiği Hızal'a kızı Ayşe'yi teklif etti ve böylece iki yetimin yuva olmasını sağladı. Aslında bu, kocasını Behzat'ın cepheye giderken ettiği vasiyetlerden biriydi. Eşi Havva'ya: "Şayet münasip biri karşına çıkarsa kızlarımızı teklif edebilirsin." demişti.²³ Personel dosyasında bulunan bir evrakta evlilik tarihi olarak 1931 yılı yer almaktadır ki o tarihte Hızal, henüz 19 yaşında bir delikanlıdır.²⁴

Kayınvalidesinin teşvikleriyle²⁵ evlilik sonrası din hizmetlerine yönelen Hızal, 1931 yılında Ankara'ya giderek Polatlı'nın bir köyünde dört ay, Ayaş İlçesi'ne yakın bir köyde bir yıl, Gölbaşı İlçesi'ne bağlı Hacılar Köyü'nde üç-dört ay ve aynı ilçenin Kopara Köyü'nde bir yıl imamlık vazifesi icra etti. Ramazan ayında mukabele okumak için gittiği Ankara'da genç bir

²² Meryem Kara, Kişisel Görüşme, 08 Mayıs 2017.

— Hasanbey Köyü'ne gelen ilk Karadenizli aileler Şineklidir. Ğirat, Ğaras ve Karaahmetoğulları sülalesine mensup birçok aile 1900'lerin başından itibaren Hasanbey Köyü'ne yerleşmişti. Bir kısmı da önce Hendek'in Aksu köyüne gitmiş, fakat orayı çok dağlık ve şehre uzak bir yer olarak gördükleri için Hasanbey Köyü'ne geçmişlerdi. Bu nedenle Hasanbey Köyü ile Aksu Köyü'nün Şinekli sakinleri o yıllarda birbirleriyle sürekli iletişim halindeydi. Meryem Kara, Kişisel Görüşme, 08 Mayıs 2017.

²³ Perihan Gençoğlu, Kişisel Görüşme, 19 Aralık 2019.

— Hızal'ın evliliğini Ahmet Sevim -1929 Aksu doğumlu, aslen Şinekli ve Habiboğulları sülalesine mensuptur- biraz daha farklı anlatmıştır. Onun anlatımına göre Hızal, evinde misafir kaldığı Havva Hanım'ın kızı Ayşe'ye talip olmuştur. Bunun üzerine de Havva Hanım "Eğer hafızlığını pekiştirir ve bu yolda devam ederse kızımı veririm." demiştir. Hızal da bu şartı kabul ederek evlenmiştir. Ahmet Sevim, Kişisel Görüşme, 22 Eylül 2017.

²⁴ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 21.01.1946 Tarihli Belge).

— Hızal, röportajda çocukluk yıllarına değinmeden ve hafızlık yaptığı hocasının ismine yer vermeden sadece yetim olduğunu, çok sıkıntılar çektiğini, 10 yaşında başladığı hafızlığı 11 yaşında tamamladığını, gurbete çıkarak önce Adapazarı'na gittiğini ve bir süre inşaat işçisi olarak çalıştığını belirtmekle yetinmiştir. Bkz: Altan, "Seçkin Hafızlarımız (Ahmet Hızal)", 6.

²⁵ İlhami Hızal, Kişisel Görüşme, 04 Ekim 2009.

hafız olmasıyla dikkatleri çekti. Bunun üzerine ilk Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi (ö. 1941) onu makamına davet ederek Kur'ân okuttu. Orada Kamil Miras (ö. 1957), Ahmet Hamdi Akseki (ö. 1951) ve Hasan Hüsnü Erdem (ö. 1974) gibi isimlerle tanıştı. Börekçi'nin talebi üzerine o yıl Tuzcu Mescidi'nde hatimle teravîh namazı kıldırdı. Sağlam bir hafızlığa ve iyi bir sese sahip olan Hızal, Kur'ân talimindeki eksiklerinden dolayı tavsiye üzerine İstanbul'a giderek Nuruosmaniye Camii Başımamı Osman Nuri Taşkent'e (ö. 1942) talebe oldu. Taşkent'ten aşere ve takrib eğitimi alırken bir taraftan da Atik Ali Paşa Camii İmamı Hasan Efendi'den (ö.?) ve eski medreseler umum müfettişi Bafralı Mustafa Efendi'den (ö.?) Arapça dersleri aldı.²⁶

“Üstâd-ı küll”²⁷ nitelemesiyle kıraat ilminde otoritesi vurgulanan Osman Nuri Taşkent'e talebe olmasıyla Hızal, kendisini herkese nasip olmayacak bir mevkiye taşıyacak yolu da açmış oldu. Diyanet İşleri Başkanlığı arşivinde bulunan personel dosyasında, hocası Taşkent'in ona icâzet verdiğini beyan eden yazısının bir nüshası bulunmaktadır ki bu belge onun hangi eğitimi, hangi tarihler arasında aldığını ortaya koymaktadır. Taşkent'in “Adapazarı Kur'ân Öğretmeni” sıfatıyla imzaladığı 20.06.1939 tarihli belgeye göre Hızal'ın tashîh-i hurûftan icâzet tarihi 13.05.1933, aşereden 10.05.1935 ve takribden 20.05.1939'dur.²⁸ Taşkent'in İstanbul Nuruosmaniye Camii başımamlığından 1936'da ayrılarak Adapazarı'na Kur'ân öğretmeni olarak gittiği²⁹ göz önünde bulundurulduğunda Hızal'ın tashîh-i hurûf ve aşere eğitimini İstanbul'da, takrib eğitimini ise Adapazarı'nda aldığı söylenebilir.

Kıraat ilimlerini Osmanlı'dan Cumhuriyet Dönemi'ne aktaran az sayıdaki isimden biri olan³⁰ ve Kur'ân'a hizmeti, uğruna çaba sarf edilecek en değerli amel olarak gören Taşkent;³¹ Hızal'a icâzet verdiğini beyan eden yazısında şu ifadeleri dile getirmiştir:

²⁶ Altan, “Seçkin Hafızlarımız (Ahmet Hızal)”, 6.

²⁷ İlhan Tok, “Akreboğlu Hâfız Osman Nûri Taşkent'in Hayâtı, Görev ve Kur'ân-î Hizmetleriyle Öğretim Metodolojisi”, *Son Dönem Karadenizli Merhûm Kurrâlar Sempozyumu*. Ed. Hayrettin Öztürk, (Samsun: Erkam Yayınları, 2018), 157.

²⁸ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 20.06.1939 Tarihli Belge).

²⁹ Alparslan, *İstanbul Ehl-i Kur'an ve Mevlithanları*, 168; Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Kıraatinde Dâd Harfi ve Dudak Talimi*, 53.

³⁰ Yaşar Akaslan, “Türkiye'de Kıraat İlmî Eğitim-Öğretimi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/2 (2018): 1084.

³¹ Himmet Babaloğlu'na ait 1940,0215 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 26.05.1973 Tarih ve 7442 Numaralı Belge); Nurullah Aydeniz, “Verdiği Bir

*...Yukarıda seneleri aylarile gösterilen halkai tedrisimizde vazifesini kemali gayret ve şayani şükran derecesinde bulunan fotoğrafı ilişik Adapazarı kuyudibi mahallesinden Mehmet oğlu Hafız Ahmet hızalda gördüğüm liyakat ve kiyasetine binaen almış olduğum icazet silsilesine kendisini dâhil eylemek suretile icazet verdiğimi mübeyyin vesikadır.*³²

Taşkent, Hızal'ı taltif eden cümlelere yer vermekle birlikte onun Adapazarı Kuyudibi Mahallesi'nden olduğunu da belirtmektedir. Bu bilgi, icâzetin verildiği esnada Hızal'ın da Adapazarı'nda ikamet ettiğini ortaya koymaktadır. İşte burada şu soru akla gelmektedir: Hızal, Ankara'da 1931-1933 yılları arasında görev yaptığına göre³³ 1933'ten Heybeliada'da göreve başladığı 1939 tarihine³⁴ kadar (hocası Taşkent'ten eğitim aldığı yıllar boyunca) nerede görev yapmıştır ya da görev yapmış mıdır?

İlgili röportajda Hızal, Taşkent'ten eğitim aldığı yıllarda imam olarak görev yapıp yapmadığına değinmeksizin on altı yaşından itibaren imamlık yapmaya başladığını, önce köy ve kasabalarda, ardından da Ankara, İstanbul ve Bursa gibi büyük şehirlerde görev yaptığını belirtmiştir.³⁵ Fakat yapılan görüşmelerden elde edilen bazı bilgiler Hızal'ın Taşkent'ten kiraat eğitimi aldığı yıllarda iki ayrı yerde iki farklı görevle bulunduğunu ortaya koymaktadır ki aslında bu bilgiler birbirini tamamlayıcı mahiyettedir. Bunlardan birincisi Sakarya Akyazı Süpren Köyü'nde imam olarak görev yaptığıdır. Öğrencilerinden Yusuf Bakır'ın paylaştığı bilgiye göre Hızal, Süpren'e Yusuf Bakır'ın dedesi Abdullah (Akar) tarafından Hendek İlçesi'ne bağlı Aksu Köyü'nden getirilmiştir. Hafızları çok seven ve Kur'ân öğretimini oldukça önemseyen Abdullah, Hızal'ın Aksu'da olduğunu ve iyi bir hafız olduğunu duyunca Hızal'ı ikna ederek Süpren'de imam olmasını sağlamıştır. Bu vesileyle, zaman zaman Akyazı Gazi Süleyman Paşa Cami'inde Kur'ân okuyan Hızal'ı halk "Hacı Abdullah'ın Hafızı" olarak isimlendirmiştir. Hızal, Süpren'de görev yaparken hafız yetiştirmeye de gayret etmiştir. Heybeliada'da açtığı Kur'ân kursunun ilk öğrencilerinden olan Tahir

İcâzetnâme Üzerinden Akreboğlu Osman Nuri Taşkent" Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 8/2 (2020): 511.

³² Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 20.06.1939 Tarihli Belge).

³³ Alparslan, *İstanbul Ehl-i Kur'an ve Mevlithanları*, 168; İlhami Hızal, Kişisel Görüşme, 04 Ekim 2009.

³⁴ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 08.10.1939 Tarihli Belge).

³⁵ Altan, "Seçkin Hafızlarımız (Ahmet Hızal)", 6.

Sofuoğlu, aslında Süpren’de hafızlığa başlamış, daha sonra Heybeliada’ya gitmiştir.³⁶

Hızal’ın Süpren Köyü’nde görev yaptığını belirten bir başka isim, ailesi Hızal ile aynı köyden (Şinek) olan Meryem Kara’dır. Vermiş olduğu bilgilere göre Hızal, Akyazı Süpren Köyü’nde imam olarak bulunmuştur. Orada görev yaptığı yıllarda Hasanbey Köyü’nden olan Hafız Hasan (Baycan), Hızal’dan kıraat eğitimi almıştır ki Hafız Hasan 1940-1945 yılları arasında Hasanbey Köyü’nde hafız yetiştiren kişi olarak bilinmektedir.³⁷

Hızal’ın ikinci görevi ise askerliktir. Evlatlarının vermiş olduğu bilgilere göre Hızal, 1935-1938 yılları arasında Bilecik/Söğüt’te askerlik yapmıştır.³⁸ Cemal ve Perihan kardeşler, babalarının ilgili tarihler arasında yazıcı olarak ihtiyat askerliği yaptığını, normal asker olmadığı için akşam ailesinin yanına gittiğini aktarmışlardır.³⁹ Ancak burada sorgulanması gereken birkaç husus vardır. Birincisi, şayet 1935-1938 yılları arasında yaptığı normal askerlikse, askere neden 23 yaşında gitmiştir? Osman Nuri Taşkent’te kıraat eğitimi alması tecil etmesine mi neden olmuştur veya şehit çocuğudur diye ona normal askerlik mi yaptırılmamıştır? Bu soruların hiçbirine tatmin edici cevaplar vermek -elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda- mümkün gözükmemektedir.

Yukarıda Hızal’ın Süpren’de imamlık yaptığını aktaranlar, hangi tarihlerde orada bulunduğu dair net bir açıklama yapamamışlardır. Muhtemeldir ki Hızal, askerlik sonrası 1938’den Taşkent’ten icâzet aldığı 1939’a kadar Süpren Köyü’nde imamlık yapmıştır.

2. Heybeliada’da İmam ve Kur’ân Öğretmeni Olarak Göreve Başlaması

Hızal, Adapazarı’nda, takrib eğitimini de tamamlayıp 20.06.1939 tarihinde hocası Taşkent’ten icâzet aldıktan⁴⁰ sonra Heybeliada’da imam olarak göreve başladı. Zira 08.10.1939 tarihinde Kadıköy Vakıflar Müdürü,

³⁶ Yusuf Bakır, Kişisel Görüşme, 20 Eylül 2019.

³⁷ Meryem Kara, Kişisel Görüşme, 08 Mayıs 2017.

³⁸ İlhami Hızal, yer ismi vermeksizin babasının 1935-1938 tarihleri arasında askerliğini yazıcı olarak icra ettiğini belirtmektedir. Ayrıca Heybeliada’ya gittikten hemen sonra, 1939’un sonlarından itibaren Edirne’de bir yıl kadar ihtiyat askerliği yaptığını ifade etmektedir. İlhami Hızal, Kişisel Görüşme, 04 Ekim 2009.

³⁹ Cemal Hızal, Kişisel Görüşme, 19 Aralık 2019; Perihan Gençoğlu, Kişisel Görüşme, 19 Aralık 2019.

⁴⁰ Ahmet Hızal’a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 20.06.1939 Tarihli Belge).

kendisine yazdığı evrakta “*Vekâletinde bulunduğunuz 7 Lira vazifeli imamet ve hitabet vazifesine asaleten tayin olunduğunuz Umum Müdürlük yüksek yerinin 06.10.1939 gün ve 54026-753 sayılı buyurugile iş'ar kılınmış olduğundan keyfiyet bildirilir.*” ifadelerine yer vermiştir.⁴¹ Söz konusu röportajda 1939'da Heybeliada'da imam olarak göreve başladığını belirten ancak kimin tavsiyesi ile gittiğine açıklık getirmeyen Hızal'ın görev yaptığı cami ise Kazasker Abdülkadir Camii'dir.

Heybeliada'da imam olarak göreve başladıktan hemen sonra Hızal'ın Kur'ân ve kıraat eğitimi ile meşgul olduğuna dair bir bilgi mevcut değildir. Ancak o yılların Türkiye'sinde din eğitiminin Kur'ân kursu düzeyinde olduğu⁴² ve de Kur'ân kursu sayısının da çok sınırlı olduğu düşünülürse bu meyanda kendisinden ciddi bir talebin olabileceği kuvvetli ihtimal olarak göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla birlikte Hızal, Heybeliada'da bir Kur'ân kursu açmak istediğini beyan eden yazısında, dilekçeye ek olarak kendisinden Kur'ân dersi almak isteyenlerin isimlerine ve mahallelerine yer verdiğini belirtmektedir. Bu durum bir talebin olduğunu göstermektedir:

“Diyanet İşleri Reisliği Yüksek Makamına (12.05.1941)

Dilekçemdir:

İki senedenberi Heybeliada Cami şerifi İmam ve Hatipliğini ifa etmekteyim. Bağlı olarak Takdim ettiğim listede isimleri ve mahalleleri yazılı talepler (talebeler) müsait zamanlarda acizlerden Kur'âni kerim dersi almak üzere müracaat etmişlerdir. Bu husustaki ehliyetim yüksek dairelerince malûm ve müsellemlerine binaen bu vadede yurdumuzdaki heveskarların arzuyu vicdanilerini yerine getirmek ve her birini ayrı ayrı bu emri vicdaniyeye hadim kılmak niyeti halisanesinde bulunduğum cihetle Fatih, Nuri Osmaniyeye, Üsküdar semtlerinde olduğu gibi Adalarda da bir Huffaz Muallimliği ihdasile acizlerine teffî(z/k) buyurulduğu takdirde bundan yalnız Adalar değil Kartal, Pendik, Maltepe gibi yakın yerlerin heveskarları da müstefid olacağı kanaatinde bulunduğumdan ifayı muktezasına müsaade buyurulmasını derin saygılarımla arz ederim. Ef.

Heybeliada Cami İmam ve Hatibi Mehmet Oğlu Hafız Ahmet Hızal⁴³

⁴¹ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 08.10.1939 Tarihli Belge).

⁴² Mustafa Öcal, “Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (7/7, 1998): 241-268.

⁴³ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 1294 Numaralı ve 15.05.1941 Tarihli Belge).

Aynı amaçla Adalar Müftüsü İlyas Önder de Diyanet İşleri Başkanlığına 08.05.1941 tarihinde bir yazı yazarak Heybeliada'da Hızal'a Kur'an kursu açma izni verilmesini talep etmiştir. Dilekçenin içeriğine bakıldığında aslında bu fikrin Müftüye ait olduğu anlaşılmaktadır. Tarih olarak da Müftüye ait dilekçe Hızal'ın dilekçesinden önce yazılmıştır.⁴⁴

Hızal'ın dilekçesinde kurs açılmadan önce Kur'an eğitimi için kendisinden talepte bulunulduğu kadar o dönem İstanbul'unda yeterince Kur'an kursu olmadığı da anlaşılmaktadır. Bu nedenle o, dilekçede "*bundan yalnız Adalar değil Kartal, Pendik, Maltepe gibi yakın yerlerin heveskârları da müstefid olacağı*" ifadelerine yer vermiştir. Gerek Adalar Müftüsünün ve gerekse Hızal'ın yazdığı dilekçe Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından olumlu karşılanmış, ancak kadro olmadığı için ilgili görevin fahri olarak yerine getirilmesine müsaade edilmiştir.⁴⁵ Hızal'ın 1973 tarihli hizmet belgesinde Kur'an öğreticiliği görevi için fiili başlangıç olarak 01.01.1946 tarihine yer verilmektedir ki bu da Kur'an öğreticiliği görevine asaleten başladığı tarihi ifade etmektedir.⁴⁶

Heybeliada Kur'an öğretmeni olarak 1941'de göreve başlayan Hızal'ın eğitim öğretimi nerede icra ettiğiyle ilgili olarak ulaşılan belgeler 1950 ve sonrasına aittir. 1956 yılında Adalar Müftüsünün Diyanet'e yazdığı bir raporda kurs yeri olarak şu ifadeler yer vermiştir: ... "*Yatacak yerleri ve dersaneleri mevzuata uygun bir şekilde ifrağedilen Kur'an öğreticisi Ahmet Hızal'ın evine bitişik ve kendine ait bir binada bulunmaktadır.*"⁴⁷ 1953-1955 yılları arasında ilgili kursta okuyan Yusuf Bakır da benzer şekilde kurs yeri olarak şu açıklamayı yapmıştır: "*Hocamızın 4-5 katlı bir binası vardı. Onun bitişğinde yemekhane ve yatakhanelerden ibaret bir yerdi kurs. En az 30 kişi kalıyordu.*"⁴⁸ Ancak Cemal Hızal'ın aktardıkları ilk yıllarda kurs olarak caminin altının kullanıldığını düşündürmektedir. Zira adadaki evlerini 1949-1950 tarihlerinde yaptıklarını ve öncesinde tepede bir yerde ikamet

⁴⁴ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 1253 Numaralı ve 15.05.1941 Tarihli Belge).

⁴⁵ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 1586 Sayılı ve 31.05.1941 Tarihli Belge ile 1253 Varide Numaralı ve 31.05.1941 Tarihli Belgeler).

⁴⁶ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 12.04.1973 Tarihli Belge).

⁴⁷ Hızal, ilgili röportajda Heybeliada Kur'an öğretmenliği için 1941'de Ahmet Hamdi Akseki'ye müracaat ettiğini, kadro olmadığı için fahri Kur'an öğretmeni olarak görev yaptığını ve 1943'te kadroya geçtiğini ifade etmiştir. Bkz: Altan, "Seçkin Hafızlarımız (Ahmet Hızal)", 6.

⁴⁷ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 02.01.1956 Tarihli Belge).

⁴⁸ Yusuf Bakır, Kişisel Görüşme, 20 Eylül 2019.

ettiklerini belirtmektedir: *“Kurs ilk açıldığında neredeydi bilmiyorum. Ama bizim ilk kaldığımız ev tepedeydi, Kuleli Köşk’ün yanındaydı. Orada oturuyorduk. Caminin altında olabilir (İlk kurs). Caminin altı ev gibiydi. Üç oda vardı. Belki ilk talebeler orada kalmış olabilir. Bizim ev yapıldığında ilk önce evin altı kullanıldı kurs olarak. Sonrasında evin kenarında uzunca bir müstemilat yapıldı. Kurs sonra parça parça uzatıldı. Mutfak yapıldı, yemekhane yapıldı. Yatakhane yapıldı. ...Banyo yerleri vardı. Çamaşırhanesi vardı. O zamanki şeylere göre basit şeylerdi.”⁴⁹*

31.05.1941’de Kur’ân kursu açma izni almış olan Hızal’ın hemen Kur’ân ve kıraat eğitimine başladığı anlaşılmaktadır. 13.12.1945 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığına gönderdiği öğrenci listesinde ilki 06.06.1941 tarihinde kayıt olan 34 öğrenci yer almaktadır ki bunlar 1941’den 1945’in sonuna kadarki dönemi kapsamaktadır. Bu öğrencilerden 15’i hafızlık yapan, 10’u talim gören ve 9’u da Kur’ân’ı yüzünden okuyan olarak belirtilmiştir. Aynı şekilde hangi öğrencinin eğitimini tamamladığı hangilerinin kursu terk ettiği de not edilmiştir.⁵⁰

Öğrencilerin eğitim-öğretim yeri camiydi. Kurs ise sadece yatakhane ve yemekhane olarak kullanılıyordu. Yusuf Bakır, o günleri şöyle anlatmıştır:

“Herkes camide ders çalışıyordu. Hafızlık yapanlar vardı. Talim okuyanlar vardı. Tabi herkes bir sonraki gün ders verecek, ona göre ağızını (kıraat eğitimi) alıştırıyordu. Öyle camide yüksek sesle ders çalışıyorduk. ...Sabah namazına kalkılıyor. Bir daha yatmak yok. Namazdan sonra herkes kahvaltı yapıyor. Sonra 08.00 gibi herkes camiye gidiyor, hazırlık yapıyor. Ders 09.00’da başlıyor. Hoca caminin müezzinlik kısmında dersleri dinliyordu. Herkes gider dersini verir, sonra kenara çekilirdi. Dersini veremeyenlere “Git çalış!” derdi. Ama o ders bir sonraki güne kalırdı. Bu ders dinleme öğlene kadar sürerdi. Daha sonra (bir sonraki günün) dersini yapanlar dışarı çıkar gezerdi. Katı bir disiplin yoktu. İstirahat ettikten sonra gider tekrar ders çalışırdık. ...Kış aylarında da aynen böyle devam ettik. Başka ders okuduğumuz yer yoktu.”⁵¹

Hızal, öğrencilerinin sadece Kur’ân ve kıraat eğitimleriyle ilgilenmiyordu. O, aynı zamanda Heybeliada sakinlerinin de desteğiyle kurduğu “Adalar Kur’ân-ı Kerim Öğretme Kursu Öğrencilerine Yardım Derneği” ile öğrencilerin ibate, iaşe vs. bütün ihtiyaçlarını temin etmeye

⁴⁹ Cemal Hızal, Kişisel Görüşme, 19 Aralık 2019.

⁵⁰ Ahmet Hızal’a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 13.12.1945 Tarihli Belge).

⁵¹ Yusuf Bakır, Kişisel Görüşme, 20 Eylül 2019.

çalıştı.⁵² Bu durum 1956 yılının başında Adalar Müftüvekili Fahrettin Dinçkol'un ilgili kurs hakkında Diyanet İşleri Başkanlığına yazdığı raporda da açıkça beyan edilmektedir. Dinçkol, ilgili kısımda şu ifadelere yer verdi: ... *"Bu 38 öğrenci yardım derneği tarafından pek muntazam bir surette her ihtiyaçları temin olunarak bakılmaktadır."*⁵³

Adalar Müftüsünden iki yıl önce Hızal, Diyanet İşleri Başkanlığına gönderdiği bir yazıda ilgili kurs ve yardım derneği hakkında şunları yazmıştır: *"Adalar Kur'âni Kerim Öğretme kursu yüksek müzaheretinizle günbegün inkişaf ve tekâmül halinde bulunmaktadır. ...Delaletimle erbâbı himmet tarafından vücuda getirilen Adalar Kur'âni Kerim Öğretme Kursu Öğrencilerine Yardım Derneği bu talebelerin ibate, iaşe ve sair bütün ihtiyaçlarını temin etmektedir."*⁵⁴

Heybeliada'da o tarihlerde Rumlar çoğunlukta ve modern bir Papaz Mektebine de sahiptiler. Rumların mevcut imkânları ve Heybeliada Papaz Mektebi öğrencilerinin tek tip, temiz ve şık giyinmeleri Hızal'ın gözünden kaçmıyordu. Kendisinin İslamiyet'i temsil ettiğini düşünüyordu. Bu nedenle gerek kursa öğrenci seçerken gerekse onların giyim kuşamı konusunda çok hassas davranıyordu. Aslında içten içe bir rekabet duygusu taşıyordu. Bu nedenle Heybeliada Papaz Mektebinin karşısına modern bir imam hatip enstitüsü açma gayreti içine girdi. Kurduğu derneğin asıl amacı da buydu:

...Kursa öğrenci alınırken güzel sesli, konuşmasını bilen kişiler tercih ediliyordu. Babam, "Biz burada İslamiyet'i temsil ediyoruz, o yüzden çok modern olmalıyız." diyordu. Onlar takım elbiseli, kravatlı geziyordu. Bu yüzden babam da öğrencilerini hep böyle tek tip, takım elbiseli, kravatlı giydirirdi. Bir taraftan da orada Papaz Mektebi varken ben niye burada kurslarda idare edeyim düşüncesi vardı. 1956 senesinde, Vali ve Belediye Başkanı Fahrettin Kerim Gökay'la temaslar kurularak ön izin alındı. Şimdi Bayrak Tepesi dediğimiz yerde yer tahsis edildi. Abim olsun, Mustafa Kavurmacı Abi olsun, dolaşmadıkları yer kalmadı. Derneğe üye yapmak için gittikleri yerde önce Kur'ân okuyorlardı. Sonra yapılmak istenen ne ise onu anlatıyorlardı. Sonra da üye kaydı yapıyorlardı. Rakam söyleyemeyeceğim

⁵² Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 27.02.1954 Tarihli Belge).

⁵³ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 02.01.1956 Tarihli Belge).

⁵⁴ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 07.03.1954 Tarihli Belge).

*ama çok büyük kaydımız vardı. O şekilde para toplayıp okul yapmaktı ideali. Ama ihtilalden sonra her şey ters yüz oldu.*⁵⁵

Hızal'ın Rumlar'a karşı taşıdığı rekabet duygusu olumsuzluklara meydan verecek şekilde değildi. Gerek papazlar gerekse diğer Rum komşuları ile çok iyi ilişkiler kuran Hızal, farklılıkların birlikte barış içinde yaşayabileceğini örneklendirebilecek bir tavır içindeydi ki adada 6-7 Eylül olaylarına kadar hayat zaten öyleydi. Perihan Gençoğlu ve Cemal Hızal o günleri şu şekilde aktarmışlardır:

“Camiye bitişik Rum evi vardı. Hiçbir zaman ezan okunurken radyo açık kalmazdı. Hemen kapatırdılar. Babam Kurban Bayramlarında kurban etinden vermezdi onlara ama gider kasaptan et alır verirdi. Çok iyi bir komşuluğumuz vardı. Babam 6-7 Eylül olaylarında Rum komşularını bizim eve aldı. Taş atanları çevirmeye çalıştı. “Oğlum bize yakışmaz.” dedi. “Osmanlı'dan beri biz burada beraber yaşıyoruz.” dedi.”⁵⁶

“İlişkilerimiz çok iyiydi. Öğrencileri de bilirdiler. Hatta ezanı kim okuyorsa, diyelim ki Mustafa Kavurmacı okuyorsa, bu Mustafa'dır, Kemal Maçka okuyorsa bu Kemal'dir diye bilirdiler. Babam bir din adamı olarak herkese karşı yumuşak bir davranış içindeydi. Gayrimüslimdir diye farklı davranmazdı. Birbirimize hiç kötü söz söylemiyorduk. Orada kahve gibi bir şey vardı. Babam orada Papaz Mektebinin bir numaralı papazıyla gayet güzel sohbet ederdi. Yaz tatillerinde biz çalışıyorduk. Ben eczanede çalıştım.

⁵⁵ Cemal Hızal, Kişisel Görüşme, 19 Aralık 2019.

– Hızal, Papaz Mektebinin karşısına yaptırmak istediği imam hatip enstitüsünün yerini ayarladığı gibi projesini de çizdirmişti. Kızı Perihan Gençoğlu'ndan edindiğimiz afişte hayata geçirmek istediği proje için şunlar yazılmıştı:

Bu bina Heybeliada Dağ Mahallesi değirmen mevkii namı ile maruf yerde ve Papaz Mektebinin tam karşısındaki tepede hükümetimiz tarafından derneğimize tahsis edilen gayet geniş ve adamızın hayat bahş eden zümrüt camları ile muhat arsa üzerine inşa edilecektir.

Bu bina (150) talebenin bilumum okuma ve yaşama ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde teşkilat, tesisat ve konforu haiz olacaktır. İhzar olunan projelere göre taksimat şöyledir: 1- Mutbah, yemekhane, kiler vs. 2- Dershaneler 3- Yatakhaneler 4- Çatı kısmında 25 kişilik her türlü sıhhi tertibatı haiz hastane, her katta banyo yerleri, dinlenme ve konferans mahalli, spor ve sinema ve mütalâa salonları, binaya muttasıl bir kütüphane, memuru ve müstahdemine mahsus ikamet yerleri, bina yakınında ecdat asarına mümasil minyatür minareli, gayet zarif bir camii şerif Allah'ın izni keremiyle ve yurdun her bucağında paha biçilmez eserler vücuda getiren namütenahi hayırlı işler başaran hükümetimizin yüksek emir ve müsaadeleriyle dernekçe yaptırılması mutlak karar altına alınan ve planları hazırlanan bu çok hayırlı ve İndellahecru sevabı bol teşebbüsümüze sizde iman ve yüksek vicdanınızın takdir edeceği bir yardımla katılınız...

⁵⁶ Perihan Gençoğlu, Kişisel Görüşme, 19 Aralık 2019.

*Patronum adanın eczacısıydı ve Rum'du. Kemal abim aynı dönemlerde bir manifaturacıda çalıştı. O da Rum'du. Herkes birbirini tanıyordu ve birine bir şey olduğu zaman yardıma gidiyordu. 6-7 Eylül olaylarında Adalılar bir şey yapmadı. Dışarıdan gelenler yaptı. O olaydan sonra (adadan) ayrılan Rumlar çok oldu.*⁵⁷

1941'den 1956 yılına kadar Heybeliada Kur'an Kursunun kurucu hocası olarak görev yapan Hızal, bu süre zarfında birçok hafız yetiştirdiği gibi çok sayıda kişiye tashîh-i hurûf eğitimi de vermiştir. Kurs hocası olarak son yılına tekabül eden 1956 yılının başında, Adalar Müftüvekilinin kurs hakkında Diyanet İşleri Başkanlığına yazdığı rapor başlangıçtan 1955 yılı sonuna kadar mezun olan öğrenci sayısı ve aldıkları eğitim hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu rapor, aynı zamanda Hızal'ın Kur'an'a hizmet faaliyetleriyle ilgili son resmî belgedir:

Diyanet işleri yüksek makamına

Mıntıkamızın kuran kursunun bir senelik faaliyet raporudur.

1-954-955 devresi içinde işbu kuran kursunda 16 kişi hıfzı kurandan 7 kişi tashihi hurufdan olmak üzere muhtelif tarihlerde mezun olmuştur. Bunların arasında yaşı 16'dan yukarı 3 kişi olup bunların da ikisi Deniz Harp okulunda Muvazzaf askerlerdir. Müsait zamanlarda ve ekseriya gece tedrisatına devamla hıfzı kurana muvaffak olmuşlardır.

2-Kurs halen 38 öğrenci ile faaliyet etmektedir.

3-Bu 38 öğrenci yardım derneği tarafından pek muntazam bir surette her ihtiyaçları temin olunarak bakılmaktadır. Yatacak yerleri ve dersaneleri mevzuata uygun bir şekle ifrağedilen kuran öğreticisi Ahmet Hızal'ın evine bitişik ve kendisine ait bir binada bulunmaktadır. Kış yakacağı dernekçe kömür tevzi müessesinden alınan üç ton kok kömürü ve ayrıca elli çeki odun ile temin olunmaktadır.

4-Kursun tesisinden bu ana kadar 56'sı hafız olarak mütebakısı tashihi huruf olmak üzere 118 iyi vasıfta mezun olmuştur. Bunlardan başka yine bu rakam içine dâhil 4 tane hafız da ilmi kıraatten mezun olmuştur.

5-Hala mevcut içerisinde ilk mektep mezunu olmayan 3 talebe vardır ki onlarda ilk mektep çağını geçmiş olanlardır. Halen yine Bahriye Mektebinden iki asker gece dersi vermek üzere hıfza çalışmaktadır. Kursun

⁵⁷ Cemal Hızal, Kişisel Görüşme, 19 Aralık 2019.

*memnuniyet verici bir şekilde icrayı faaliyette olduğu müşahede olunmuştur. Keyfiyet saygı ile arz olunur.*⁵⁸

Raporda Deniz Harp Okulu öğrencilerinin varlığı dikkat çekicidir. Bu öğrencilerin ikisi 1954 ve 1955 yıllarında hafız olarak mezun olurken ikisi de 1956 yılı içerisinde hafızlık yapmaya devam etmekteydiler ki onların ders saatleri kursun ders saatlerinden farklıydı. Bu nedenle gece saatlerinde Kur'ân eğitimi almışlardır. Bu durum Hızal'ın aynı zamanda Kur'ân'a hizmet uğruna Heybeliada'da gecesini gündüzüne kattığını göstermektedir.

Rapor, tashîh-i hurûftan ayrı olarak 4 öğrencinin de ilm-i kıraatten mezun olduğunu ortaya koymaktadır. İlmi kıraat bağlamında aşere okuyan bu öğrencilerden Cavit Bilgiç ve Ahmet Kara 15.01.1953 tarihli belgede; Mustafa Kavurmacı, Turhan Mutlu, Atıf Duç, Yusuf Bakır ve Sabri Sofu(oğlu) 08.09.1953 tarihli belgede yer almaktadır.⁵⁹ Ayrıca Heybeliada Kur'ân Kursunun ilk öğrencilerinden olan⁶⁰ ve 1950'den 1981'e kadar Sakarya Akyazı Gazi Süleyman Paşa Camii imamlığını yapan Tahir Sofuoğlu da Hızal'da aşere okuyanlar arasında yer almaktadır.⁶¹ Kavurmacı, aşereyi bitirmeye muvaffak olanları; kendisi, Atıf Duç, Turhan Mutlu ve Cavit Bilgiç olarak sıralamıştır.⁶² Görüştüğümüz isimlerden Yusuf Bakır ise aşereyi bitirmeden kurstan ayrıldığını ifade etmiştir.⁶³

Hızal'ın Heybeliada'da görev yaptığı yıllardaki faaliyetleri sadece ilgili kurs ve birkaç Deniz Harp Okulu öğrencisi ile sınırlı değildi. Yalova da onun Kur'ân talimi yaptırdığı yerleşim yerleri arasındaydı. Haftalık iznini Yalova'da imamlara talim dersleri vererek geçiren Hızal'ın öğrencileri, bir günün yeterli olmadığı gerekçesiyle Diyanet İşleri Başkanlığına bir dilekçe yazarak hocalarının kendilerine bir gün daha ayırması için istemişlerdir. Aralarında Safran, Kadıköy, Ormanlı, Yeni Mahalle, Kurt Köy, Çiftlik Köy, Hacı Mehmet, Gacık Köy, Çukur Köy, Gökçe Dere, Çınarcık, Lale Dere, Dere Köy, Kirazlı gibi köylerin imamlarının da bulunduğu 1948 tarihli dilekçeye aşağıda yer verilmiştir:

⁵⁸ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 02.01.1956 Tarihli Belge).

⁵⁹ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 15.01.1953 ve 08.09.1953 Tarihli Belgeler).

⁶⁰ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 12.12.1945 Tarihli Belge).

⁶¹ Tahir Sofuoğlu'na ait 1950,1222 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 31.01.1977 Tarih ve 9786 Numaralı Belge ile 24.08.1981 Tarihli belge).

⁶² Mustafa Kavurmacı, Kişisel Görüşme, 19 Aralık 2019.

⁶³ Yusuf Bakır, Kişisel Görüşme, 20 Eylül 2019.

Aşağıda imzalarımız ve sarih adreslerimiz yazılı bizler Yalova ve mülhekatındaki köylerde imamet ve hitabet vazifesinde vezaifi diniyemizi ifa etmekteyiz. İbadetlerimizde bilhassa imamet gibi dinen çok önemli olan namazlarımızda Kur'ânı Kerim'i düzgün okumak için talimi Kur'âna pek çok ihtiyacımız vardır. Bu eksiklerimizi biz ve bizlerden evvelki meslekdaşlarımız beş seneden beri fahri olarak adalardan memleketimizin pazarı olan cumartesi günleri tatilini bize hasrederek Yalovaya gelen adalar Kur'ânı kerim öğretmeni hafız Ahmet Hızaldan bir dereceye kadar istifade ettik. Zira memleketimizde böyle bir muallimlik olmadığı gibi o iktidarda bir kimse bulunmamaktadır. Binaenaleyh yüce makamınızın yüksek hizmet ve gayretile ihdas buyrulan bu dini öğretmenliklerden her yer gibi bizim de müstefid olmamız için adalar hafız öğretmeni Bay Ahmet Hızal'ın haftada bir gün daha gelip bizlere talimi Kur'ân dersi vermesinin teminine emir ve müsaade buyrulmasını derin sevgi ve saygılarımızla rica ederiz. İmzalarımız yazılı bizlerden başka daha on iki kişi okumakta berdevam olduğunu da arzederiz.⁶⁴

Yalova Müftüsünün de yazdığı dilekçeyle destek olduğu⁶⁵ imamlara Diyanet İşleri Başkanlığı olumlu karşılık vererek Hızal'ın Yalova'da imamlara ayırdığı iznini iki güne çıkarmıştır.⁶⁶

Hızal'ın Heybeliada'da görev yaptığı yıllarda icra ettiği önemli faaliyetlerden biri de illerde bulunan Kur'ân kurslarını teftiş etmektir. Personel dosyasında bulunan bir dilekçesinde, Konya, Mersin ve Antalya'dan Kur'ân-ı Kerim ve mevlid-i şerif okuması için gelen davetlere katılmak için izin istediği anlaşılmaktadır. Adı geçen illere yapacağı seyahatlerde ihdas edilmiş Kur'ân kurslarının çalışma durumlarını ve öğrencilerin vaziyetlerini inceleyerek faydalı malumatlara ulaşabileceğini de beyan etmiştir.⁶⁷ Bunun üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı süreyi bir ay ile sınırlayarak Isparta, Burdur, Antalya il ve ilçelerini de kapsayan Kur'ân kurslarını denetleme görevi vererek yetkilendirmiştir. Yerine getirmesi istenilen hususlar ise Kur'ân öğreticilerinin çalışma durumları ile kursların genel vaziyeti ve kayıtların tetkiki olarak sıralanmıştır. Ayrıca her Kur'ân

⁶⁴ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 23.07.1948 Tarihli Belge).

⁶⁵ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 84542 Sayılı ve 27.07.1948 Tarihli Belge).

⁶⁶ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 09.08.1948 Tarihli Belge).

⁶⁷ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 1822 Sayılı ve 02.02.1950 Tarihli Belge).

öğretmeniyle ilgili bir rapor yazarak Başkanlığa iletmek de Hızal'dan istenilenler arasındadır.⁶⁸ Hızal'ın bu seyahati esnasında her kurs ve öğretmen hakkında rapor yazıp yazmadığını bilemiyoruz. Ancak Konya merkezde bulunan bazı kurslar için yazmış olduğu rapor personel dosyasında mevcuttur. Önemine binaen ilgili rapora aşağıda yer verilmiştir:⁶⁹

Diyanet İşleri Yüce Başkanlığına ANKARA

Makamı âlinizce şahsıma verilen hususi emirleri yerine getirmek maksadıyla mezun bulunduğum Konya ili dâhilinde ihdas buyurulmuş resmî ve hususî, ücretli ve ücretsiz Kur'ân öğretme kurslarında tedkikatta bulunduğumdan edindiğim malumatı berveçhiatî arzeylerim:

Evvela ücretli öğretmen hafız Hakkı'nın dershanesine giderek ders öğretim durumunu ve defter tutum işlerini öğrenci adetlerini yakından tedkik ettim. O anda 120 kadar öğrenci dershanede hazırды. Defterde 180 mevcuddu. Vazifesi başında bu yüzlerce talebe ile durmadan meşgul olan öğretmenin her hali ile çok çalışkan ve fedakâr bir arkadaş olduğunu ders öğretme, öğrencileri yetiştirme hususunda iftihar edilecek bir şahsiyet olduğunu memnuniyetle müşahede ettim.

Bundan sonra fahrî öğretmen Hacı Abdürrahim efendinin dershanesine gittim. Kendisi rahatsız olduğundan genç yaşta Mustafa isminde bir zat öğrencileri okutmak üzere vekili idi. Onunda 120 kadar kayıtlı ve 30 öğrenci orada hazır görülmüştür. Bunlar için de 12 kadar öğrenci ilmi vücuha çalışmakta imiş. Bir ikisini orada tedkik ettim. İlmi kıraati öğrenim vaziyetlerini muvafık göremedim. Zira imamları silsile'î meratibe şeklinde tatbik edemedikleri ve Kur'ânın ayetlerini suret çizme usullerini hiç görmedikleri ve öğretilmediğini gördüm. Böyle okumaktansa hiç okutulmaması kanaatine vardım. Diğer Kur'ânı yüzünden okuyan ve hafızlık yapanlar fena değil. Ancak umumi tedkikatımda yalnız gördüğüm eksik makam, usul noksanlığı göze çarpmakta ve sesi güzel olan talebeler böyle bir usul şinas bir zata muhtaç olduklarıdır.

Bundan sonra sultan selim camiinde 130 kadar talebesi olan ve çok iyi bir öğretmen diye sevilen Hafız Osman Koçbeker isminde bir zatı haber aldım. Bir gün de oraya gittim. Onunda 130 kadar talebesi mevcut imiş.

⁶⁸ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 13.03.1950 Tarihli Belge).

⁶⁹ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 16.02.1950 Tarihli Belge).

Yanında 40 kadar öğrenci hazır bulunuyordu. Kendisi hakikaten eyi ve makamat usullerine vukufu ve kendisi 28 sene kadar maarif öğretmenliklerinde bulunduğundan daha tecrübeli bir zat olduğu talebeye ahvali huruf ve tecvit usul ve kaidelerini öğretmekde pek maharetli olduğu göze çarpıyordu. Kendisi ile görüştüm. Çok sayıda kendisinden okumağa meraklı ve hevesli olduğunu, hâlen 130 kadar öğrenci ile gece gündüz meşgul bulunduğunu ve fakat resmi olmadığından makamı müftülükçe men ve müdahaleye her an maruz bulunduğunu beyan ederek sızlanmıştır. Yeni bir muracaattada bulunmuş olduğunu beyan etmiştir.

Hulasa: Büyük ve güzel Konya'mızda iftihar edebileceğimiz denecek hafız yetiştirme gayreti mevcuttur. Benim görebildiğim 430 kadar öğrenci geceli gündüzlü Büyük kitabımız Kur'ânı Kerimi öğrenmeye çalışmaktadır. Ayrıca Hususi mahiyette müteaddit hocaların nezdinde birçok talebe mevcuttur.

Son beyan ettiğim Hafız Osman Koçbeker birçok yoksul talebeyi de bizzat kendisi barındırmaktadır. Kanaatimce ona fahrî öğretmenlik vazifesi verilirse makam âlimizin bu nurlu çalışmaya verdiği ehemmiyet bakımından bilhassa bu memlekette çok verimli olacaktır.

Yapabildiğim inceleme bundan ibaret olduğunu kemâli hürmet ve tâzimle arzeder mübarek ellerinizden öperim.

Adalar Kur'âni Kerim Öğretmeni Hafız Ahmet Hızal

Hızal, Kur'ân-ı Kerim ve mevlid-i şerif okuması için çeşitli illerinden davet edilmesiyle de dikkat çekicidir. Bu seyahatlerinden biri de meşhur öğrencileri Fevzi Mısır, Mustafa Kavurmacı ve Yusuf Bakır ile yapmış olduğu Ereğli, Zonguldak ve Ankara seyahatleridir. 1953 veya 1954 yılındaki bu seyahat esnasında Diyanet İşleri Başkanını da ziyaret eden Hızal ve öğrencileri, Başkan Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'nun isteği üzerine Kur'ân-ı Kerim okuyarak birer plak doldurmuşlardır. Bugünkü imkânların olmadığı o dönemde insanlar cuma sabahı radyodan okunan Kur'ân tilavetine çok ilgi gösteriyordu. Bu nedenle herkes radyonun başına geçer ve okunan Kur'ân'ı dinlerdi. İlgili ziyaretlerde hafızların tilavetiyle doldurulan plaklar da radyodan okunan Kur'ân içindi.⁷⁰

Hızal, yetiştirdiği öğrenciler için görkemli icazet merasimleri de tertiplemiştir. Bu konuda elde ettiğimiz tek yazılı veri 1954 tarihlidir. Dokuz

⁷⁰ Yusuf Bakır, Kişisel Görüşme, 20 Eylül 2019. Mustafa Kavurmacı da bu seyahati ve Diyanet İşleri Başkanlığına yapılan ziyareti ve okunan Kur'an'ı doğrulamıştır. Mustafa Kavurmacı, Kişisel Görüşme, 19 Aralık 2019.

hafız için düzenlenen cemiyet sonrasında Diyanet İşleri Başkanlığını bilgilendiren Hızal, ilgili yazısında şu satırlara yer vermiştir:

Pek Muhterem Efendim

Derneğimizin yardım ve muavenetile her ihtiyaçları temin olunan Kursumuz talebelerinden 9 tane genç ve güzel sesli Hafızların Hıfız cemiyetleri 25 Temmuz 1954 tarihinde galabalık bir halk kütlesi ve İstanbul'un en değerli alim ve Hafızlarının iştirikaile ve aynı zamanda vuku bulan davetimiz üzerine yüksek Riyaseti temsilen gelen İstanbul Müftüsü sayın Ömer Nasuhi Bilmen'in huzurile icra kılınmıştır.⁷¹

3. Heybeliada Sonrası Kur'ân ve Kıraat Eğitimi Faaliyetleri

1939 tarihinde imam, 1941 yılında da Kur'ân öğretmeni olarak göreve başladığı Heybeliada'da Hızal, önemli hizmetlerde bulunmuştur. Yetiştirdiği onlarca hafıza ilave olarak gerçekleştirdiği Kur'ân talimi ile de Türkiye çapında meşhur bir sima olmuştur. Açtığı kurs ile o yılların Türkiye'sinde Kur'ân kursu sayısını artıran Hızal, kurduğu "Adalar Kur'ân-ı Kerim Öğretme Kursu Öğrencilerine Yardım Derneği" ile de çeşitli illerden gelen öğrencilerinin yiyecek, giyecek ve barınak ihtiyaçlarını hayırseverlerin desteğiyle karşılamıştır. 1950'li yılların başından itibaren açılmaya başlayan imam hatip okullarından esinlenmiş olmalı ki adada kurduğu derneğin de yardımıyla bir de imam hatip enstitüsü açmak istedi. Bu vesileyle 1956 yılında hem hac farızasını yerine getirmek hem de güzergâhtaki İslâm ülkelerinde ilmi tetkiklerde bulunmak için izin istedi. Talebi üzerine Kur'ân öğreticiliği vazifesine istinaden 15, imamlık görevine istinaden 30 gün olmak üzere izin verildi. Fakat bu yolculuğu esnasında yaşadığı aksaklıklardan dolayı zamanında görevine geri dönemedi.⁷² Bu nedenle Kur'ân öğreticiliğine istinaden verilen izin sonu olan 25.07.1956 tarihinden itibaren Kur'ân öğreticiliğinden müstafi (istifa etmiş) sayıldı.⁷³ Daha çok

⁷¹ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 24.08.1954 Tarihli Belge).

⁷² 1955 tarihindeki icâzet merasimi için Hızal'ın öğrencilerinden Dilaver Çömlekçioğlu şunları aktarmıştır: Heybeliada Camii bahçesinde icâzet merasimimiz Hamdi Varnalı riyasetinde Hasan Akkuş, Abdurrahman Hendekli (Gürses), Üsküdarlı H. Tahsin, Eyüplü H. Ahmet Arslanlar, Gönenli M. Efendi, Çolak Mehmet Efe, Ahmet Bolulu ve diğerlerinin huzurunda yapıldı. (Çömlekçioğlu bilgileri yazılı olarak göndermiştir).

⁷³ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 17.09.1956 Tarihli Belge).

⁷⁴ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 124 Sayılı ve 10.09.1956 Tarihli Belge).

kıraati ile meşhur olan ve yetiştirdiği talebelerle sanatını icra eden Hızal, yaşadığı talihsizlik sonucu kursundan ve onunla öğrencilere ulaşma imkânından mahrum kaldı. Ancak Papaz Mektebinin karşısına inşa etmek istediği imam hatip enstitüsü için çalışmaya devam etti. Kurduğu dernekle bu yöndeki gayretini daha verimli hale getirmeye çalışan Hızal'ın planları 1960 darbesi sonrasında oğlu Cemal Hızal'ın tabiriyle ters yüz oldu.⁷⁴ Kur'ân öğreticiliğinden müstafi sayıldıktan 4 yıl sonra (1960 darbesinin hemen akabinde) Hızal, kendi isteği ile imamlıktan istifa ederek Heybeliada'dan ayrıldı. Dilekçesine... *"Hatiplik vazifem mahfuz kalmak şartıyla meskur camii şerifin imamlık görevinden istifa ediyorum. Fahri olarak hatiplik vazifesini kabul ve taahhüt ediyorum. Yüksek makamca kabul ve muvafık görüldüğü takdirde tarafıma buyurultu verilmesini rica ederim."*⁷⁵ diye yazan Hızal, bu açıklamasıyla fahri olarak da olsa tekrar göreve dönme arzusunu dile getirmekteydi.

Hızal, Heybeliada'dan ayrıldıktan sonra yerleştiği Yalova Kadıköy'de de Kur'ân eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etti. Orada kız öğrencilere yönelik, gayri resmi bir kurs açtı. Kızı Perihan Gençoğlu, o günleri şöyle anlatmaktadır: *"Orada imam yoktu. Zaten maaşlı olmayı da istemedi. Boş durmadı. Özellikle kız çocuklarına Kur'ân dersi verdi. Ben de orada okudum. 1960-1962 arasındaydı."*⁷⁶

1962 sonrasında Bursa merkez camilerinde imam olarak göreve yeniden başlamak için bir çaba içine giren Hızal, ilk olarak Emir Sultan Camii imamlığına, 1964 tarihinde de Ulu Camii imamlığına müracaat etti. Her iki başvurusundan da sonuç alamayan Hızal, ancak 1966 yılında vekâleten Yeşil Camii imamlığına getirildi.⁷⁷ Göreve geri dönen Hızal'ın Yeşil Camii imamlığının huzurlu geçmediği anlaşılmaktadır. (Yazışmalara yansıdığı kadarıyla) Bursa Müftüsü ve kendisini rakip olarak gören hocalarla yaşadığı problemler onun bir kere daha istifa etmesine neden oldu. 14.02.1968

_Verdiği röportajda Hızal, Kur'an öğretmenliği görevinden müstafi sayılmasına neden olan seyahatini şöyle açıklamıştır: Büyük seyahate İstanbul'dan başladım. Kahire, Şam, Bağdat, Kuveyt, Bahreyn, Zehran, Zehran'dan hac mevsimi olduğu için Mekke ve Medine'ye giderek hac farızasını yerine getirdim. Pan Amerikan şirketiyle anlaşmış olduğum için yolculuğuma devam ettim. Dünya turuna çıktım. Orta Şark'ın büyük bir bölümünü gezdim, diyebilirim. Bkz: Altan, "Seçkin Hafızlarımız (Ahmet Hızal)", 7.

⁷⁴ Cemal Hızal, Kişisel Görüşme, 19 Aralık 2019.

⁷⁵ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 08.07.1960 Tarihli Belge).

⁷⁶ Perihan Gençoğlu, Kişisel Görüşme, 19 Aralık 2019.

⁷⁷ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 24799 Numaralı ve 04.11.1966 Tarihli Belge).

tarihinde Yeşil Camii imam hatip vekilliğinden de ayrılan⁷⁸ Hızal'ın sonraki süreçte resmi yazışmalara konu edilecek herhangi bir görevi olmamıştır.

Hızal, Bursa Yeşil Camii'de görev yaptığı yıllarda bir taraftan davetlere icabet ederek Kur'ân-ı Kerim, ilahi ve mevlit okurken bir taraftan da tespit ettiği sesi güzel hafızlara talim dersleri vermeye devam etti. Onlardan biri de Ankara Kocatepe Camii emekli imamlarından İsmail Coşar'dır. Coşar, hocası Hızal ile tanışmasını şöyle aktarmıştır:

“1967 ya da 1968 yılıydı. Bursa Ulu Camii'nde mukabele okuyordum. O yıllarda Ulu Camii'nin her direğinin dibinde bir hafız mukabele okurdu. Hocamız cümle kapısından girince sol tarafta bir mahfil vardı. Orada ikinci namazından sonra mukabele okuyordu. Orada mukabele okurken benim sesimi duymuş. Yanındakilerden birine demiş ki “Şu mukabele okuyanı benim yanıma getirin.” Yanına vardım. Son sayfayı okumadı. Okur musun son sayfayı, dedi. Okurum, dedim ve okudum. Sonra, “Her gün buraya gel.” dedi. Ben gidiyorum son sayfaya kadar hocamı dinliyorum. Son sayfayı bana bırakıyor. Ben son sayfayı okurken hocam eksiklerimi tespit ediyor. Sonra iyice kaynaştık. Dedi ki “Ben Yeşil Camii'nde görev yapıyorum.” Orada bir odası vardı. Orada başladık talime. Görevinden ayrıldıktan sonra bana “Ben senin camiye gelirim.” dedi. Ondan sonra her gün yatsı namazına benim camiye (Yerkapı Camii) geliyordu. Hocamın benim üzerimde talim hakkı var. 1,5 yıl beraberdik. Talim ve tecvit okuttu bana. Hiçbir şeyi eksik bırakmazdı. Bizim için yapabileceği her şeyi yaptı. Ben ondan sonra radyolarda okumaya başladım. Kıraatim bütünüyle ona aittir.”⁷⁹

Bursa Yeşil Camii imamlığından ayrıldıktan sonra Hızal, davet üzerine Almanya'ya gitti. Üç ay kaldığı Almanya'da Berlin, Köln, Hamburg ve Mainhaim gibi şehirleri dolaşarak Kur'ân tilavetinde bulundu.⁸⁰ Hızal'ın önemli hizmetlerinden biri de Rize'de özel olarak verdiği kıraat eğitimidir. Buna vesile olan ise Kendirli'de yüzlerce hafız yetiştiren öğrencisi İlyas Serdar'dır. Serdar, 1961 yılında toy bir delikanlı iken ramazan mukabelesi için Bursa Orhangazi'ye gitmek istedi. İstanbul'a ulaştığında Yalova Kadıköy'de mukabele okuyacak iyi bir hafız arandığını duyunca rotasını değiştirip Yalova Kadıköy'e gitti. Kendisi de ramazan mukabelesi için Manisa'ya gitmeye hazırlanan Hızal ile orada tanışan Serdar, Ramazan Bayramı sonrası 7-8 ay kadar hocası Hızal'da aşere okudu. Fakat

⁷⁸ Ahmet Hızal'a ait 1966,0933 Numaralı Dosya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, 102963 Numaralı ve 14.12.1973 Tarihli Belge).

⁷⁹ İsmail Coşar, Kişisel Görüşme, 27 Aralık 2019.

⁸⁰ Altan, “Seçkin Hafızlarımız (Ahmet Hızal)”, 7.

bitirmeden ayrılarak Rize'ye döndü. Daha sonra Rize'deki birçok hâfiz arkadaşının da isteğiyle 1972'de hocası Hızal'ı Rize'ye davet eden Serdar, arkadaşlarıyla birlikte Rize Merkez Tophane Kur'ân Kursunda konaklayan hocalarından aşere eğitimi aldılar. Birkaç ay merkez Kur'ân kursunda devam eden aşere eğitimi yaz aylarında Ovit Yaylası'nda kurulan çadırda devam etti. Toplamda 4-6 ay kadar süren bu aşere eğitimi her cüzden bir miktar okunarak gerçekleştirildi. Bugün Ovit Yaylası'nda vaktiyle Hızal'da aşere okuyan hafızların gayretleriyle yaz aylarında hizmet veren yaklaşık 120 kişi kapasiteli bir Kur'ân kursu bulunmaktadır.⁸¹

Rize'de yaklaşık yirmi kişilik bir öğrenci grubuna aşere eğitimi veren Hızal, üzerinde büyük emeği olan Kıraat Hocası Osman Nuri Taşkent'e bir nevi vefa borcunu ödedi. Zira Taşkent Rizeliydi. Sonraki süreçte yakın arkadaşlarının da pek kalmaması nedeniyle kendi kabuğuna çekilen Hızal, günlerini daha çok Yalova Kadıköy'de geçirdi. Sadece Ramazan aylarında mukabele okumak için Bursa'ya gidip geldi. Bir gün bir yakınının vefat ettiğine dair haber alınca Adapazarı'na gitti. Emirdağ kabristanlığında defnedilen yakınının mezarı başında telkin verirken fenalaştı ve orada vefat etti.⁸²

Hızal, resmi ya da gayri resmi olarak yüzlerce öğrenci yetiştirmiştir. Söz konusu 1989 tarihli röportajda ne kadar öğrencisi olduğuna yönelik soruya: "Yaptığımız tespitlere göre Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilatında görev yapan talebelerimin sayısı yüzün üzerindedir." şeklinde cevap veren Hızal, hatırladığı bazı öğrencilerini de şu şekilde sıralamıştır: "*Hafız Fevzi Mısır, Hafız Mustafa (Kavurmacı), Şevket Kazan (Adalet Eski Bakanı). Bu zat iyi bir hafızdır, sesi de güzeldi, sonradan politikaya atıldı. Beyazıt Camii imamlarından Niyazi Baysan, Fatih Camii müezzinlerinden Şeref Duman, Süleymaniye Camii müezzinlerinden Fevzi Kaya, Laleli Camii müezzinlerinden Hafız Osman. Hepsini hatırlamak mümkün değil, ilk anda hatırlayabildiklerim bunlardır. Talebelerimden Mustafa Kavurmacı ile yaptığımız tespitlere göre, Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilatında görev yapan talebelerimin sayısı 100'ün üzerindedir. Hatırlayamadıklarımız da var. Gittiğim yerde birden karşıma çıkıyorlar. Mesela Ayvalık'ta iki tane talebem ile karşılaştık. Biri Hafız Ahmet, diğeri Hafız Ümmet Kara. Yalova'da görev yapan imamların çoğu benim öğrencilerimdir. Gölcük'te de yetiştirdiğim hafızlar var. Diyanet İşleri Başkanlığı dışındaki kurum ve kuruluşlarda da*

⁸¹ İlyas Serdar, Kişisel Görüşme, 30 Aralık 2019.

⁸² Mustafa Kemal Bakkaloğlu, Kişisel Görüşme, 21 Aralık 2019.

görev yapan veya serbest meslek sahibi olan öğrencilerim var. Nereye gitsem karşıma çıkıyorlar.”⁸³

Sonuç

Cumhuriyetin ilanından sonra gerçekleştirilen köklü reformlar belki de en çok din eğitimi etkilemiştir. 1930'ların başında din eğitimi veren kurumların ortadan kaldırılması ve örgün eğitim programlarından din derslerinin çıkarılması sonucunda Türkiye’de genelde din eğitimi özelde ise Kur’ân ve hafızlık eğitimi ihtiyacı az sayıdaki Kur’ân kursu ile karşılanmaya çalışılmıştır. 1940’lar ile birlikte görece sayıları artan Kur’ân kurslarından biri de Ahmet Hızal tarafından açılan Heybeliada Kur’ân Kursudur.

Hızal, Cumhuriyet Dönemi’nde yetişmiş ve Tek Parti Dönemi’nde Kur’ân kursu açmaya muvafık olmuş bir kurrâ olarak hem Kur’ân kursları hem kıraat eğitimi hem de genel anlamda din eğitimi açısından önemli bir şahsiyettir. Din eğitiminin kurumsal düzeyde sadece az sayıdaki Kur’ân kursunda verildiği bir dönemde açtığı Kur’ân kursu ile Kur’ân ve hafızlık eğitiminde önemli bir boşluğu doldurmaya çalışmıştır.

Ahmet Hızal, açtığı Kur’ân kursunda onlarca hafız yetiştirmeye ilave olarak tashîh-i hurûf ve aşere eğitimi ile hafızların daha nitelikli hale gelmesine de katkı sağlamıştır. Bu nedenle onun öncülüğünde açılan Kur’ân kursu günümüz genel Kur’ân eğitimi veren Kur’ân kurslarından farklı olarak daha çok Osmanlı Dönemi’ndeki dârülkurrâlara benzemektedir. Zira dârülkurrâlar Kur’ân-ı Kerim’in öğretildiği, bir bölümünün veya tamamının ezberletildiği ve kıraat vecihlerinin talim ettirildiği medreselerdi.⁸⁴

Hızal, yetiştirdiği nitelikli hafızlarla yüzlerce caminin din görevlisi ihtiyacını da karşılamıştır. Bu meyanda Fatih, Beyazıt, Süleymaniye, Lâleli ve Kocatepe gibi camilerde yetiştirdiği öğrencilerin görev almış olması öğrencilerinin niteliği kadar onun Kur’ân ve tâlim konusundaki katkısını da ortaya koymaktadır.

Rumların çoğunlukta olduğu bir dönemde Heybeliada’da eğitimden kılık kıyafetine kadar her bakımdan ilgilendiği öğrencileriyle mensubu olduğu dinin ve hizmetkârı olduğu Kur’ân’ın temsilcisi olmaya gayret etmesiyle de Hızal oldukça dikkat çekicidir. Bu bağlamda 1950 sonrası tekrar açılmaya başlayan imam hatip okullarından ilhamla Heybeliada’da Ruhban Okulu’nun karşısına bir imam hatip enstitüsü inşa etme çabası onun

⁸³ Altan, “Seçkin Hafızlarımız (Ahmet Hızal)”, 6.

⁸⁴ Bozkurt, “Dârülkurrâ”, 543.

gayretini, duyarlılığını göstermesi açısından önemlidir. O, söz konusu projesiyle çağa uygun, donanımlı bir bina inşa ederek verdiği eğitimin kurumsal varlığını sürekli hale getirmek istemiştir.

Hızal, ne hazindir ki aynı zamanda talihsiz biridir. Katıldığı ve hacc farızasını yerine getirdiği bir Orta Doğu seyahatinden elinde olmayan sebeplerle geç dönmesi sonucunda Kur'ân öğretmenliğinden mustafi (istifa etmiş) sayılması, Heybeliada'da imam hatip enstitüsü açma planlarının hayata geçirilmesinin 1960 ihtilalı neticesinde zorlaşması, Bursa'nın tarihi camilerinde imam olarak görev alma girişimlerinin bir şekilde akamete uğratılması yaşadığı talihsizlikler olarak sıralanabilir.

Görüşülen Kişilere Ait Bilgiler				
Adı-Soyadı	Doğumu	Cinsiyeti	Mesleği	Görüşme Tarihi
Mustafa Kavurmacı	1936	Bay	Emekli İmam	19.12.2019.
Meryem Kara	1926	Bayan	Ev Hanımı	08.05.2017.
Kemal Maçka	1936	Bay	Emekli Banka Çalışanı	19.12.2019.
Yusuf Bakır	1940	Bay	Emekli İmam	20.09.2019.
Cemal Hızal	1943	Bay	Emekli Muhasebeci	19.12.2019.
Sinan Akın	1949	Bay	Emekli	23.12.2019.
Perihan Gençoğlu	1948	Bayan	Ev Hanımı	19.12.2019.
İlyas Serdar	1941	Bay	Emk. Kur'ân K. Öğretmeni	30.12.2019
İsmail Çoşar	1940	Bay	Emekli İmam	27.12.2019
Ahmet Sevim	1929	Bay	Emekli	22.09.2017
Mustafa K. Bakkaloğlu	1938	Bay	Emekli	21.12.2019

Kaynakça

- Akaslan, Yaşar. "Türkiye'de Kıraat İlmî Eğitim-Öğretimi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/2 (2018): 1081-1007.
- Akgün, Vahdettin. "Kur'ân Kursları ve Halkın Kur'ân Kurslarından Beklentileri". *Kur'ân Kurslarında Eğitim-Öğretim ve Verimlilik*, Ed. İsmail Kurt- Seyid Ali Tüz. 187-201. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2000.
- Akıncı, Halil. *Son Yüzyılın Ünlü Hoca Hafız ve Mevlidhanları*. İstanbul: Türkiye Hafızlar ve Mevlidhanlar Cemiyeti, 2013.
- Aksoy, Volkan. "Birinci Dünya Savaşı'nda "Göç"ün Acılarına Tanıklık Eden Şehir: Giresun", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/5 (2018): 83-101.
- Alparslan, Ramazan. *İstanbul Ehl-i Kur'ân ve Mevlithanları*. İstanbul: Acar Basım, 2014.
- Altan, Bayram. "Seçkin Hafızlarımız (Ahmet Hızal)", *Diyanet Dergisi* 363 (1989): 6-7.

- Aydeniz, Nurullah. "Verdiği Bir İcâzetnâme Üzerinden Akreboğlu Osman Nuri Taşkent" *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/2 (2020): 503-511.
- Ayhan, Halis. *Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Babalioğlu, Himmet. *1940.0215 Numaralı Dosya*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi.
- Bahçekapılı, Mehmet. *Türkiye'de Din Eğitiminin Dönüşümü*. İstanbul: İlke Yayınları, 2012.
- Baltacı, Cahit. "Osmanlılarda Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 6-7. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Başkurt, İrfan. *Din Eğitimi Açısından Kur'ân Öğretimi ve Yaz Kur'ân Kursları*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007.
- Bozkurt, Nebi. "Dârulkurrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 543-545 İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Bozkurt, Nebi. "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 5-6. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Dinç, Kadir. Geçmişten Günümüze Kur'ân Eğitimi, *Diyanet Aylık Dergi*, 333 (2018): 6-9.
- Erim, Âdem. Hacı Hafız Ahmet Hızal Hocamızı Yitirdik, *Karadeniz Tanıtım Dergisi*, 3 (1991), 28-29.
- Hızal, Ahmet. *1966.0933 Numaralı Dosya*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi.
- Öcal, Mustafa. Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 7/7 (1998): 241-268.
- Öztürk, Hayrettin. Kur'ân-ı Kerim Kıraatinde Dâd Harfi ve Dudak Talimi. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Öztürk, Şükrü. "Kur'ân Kurslarının Eğitim ve Kültür Hayatımıza Katkıları". *Kur'ân Kurslarında Eğitim-Öğretim ve Verimlilik*, Ed. İsmail Kurt- Seyid Ali Tüz. 173-179. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2000.
- Sofuoğlu, Tahir. 1950,1222 Numaralı Dosya. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi.
- Tok, İlhan. "Akreboğlu Hâfız Osman Nûri Taşkent'in Hayâtı, Görev ve Kur'ânî Hizmetleriyle Öğretim Metodolojisi", *Son Dönem Karadenizli Merhûm Kurrâlar Sempozyumu*, Ed. Hayrettin Öztürk. 156-165. Samsun: Erkam Yayınları, 2018.
- Usta, Veysel. "Tanıkların Kaleminden Rus İşgalinden Sonra Trabzon'un Durumu", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 9/17 (2014): 135-172.
- Yeni, Faik. "Ataköy", 3. Baskı, file:///C:/Users/HPELITEBOOK840/Desktop/ATAK%C3%96Y%20PDF%203.pdf.
- Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan. Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013), 213.
- Zengin, Zeki Salih. "Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de Kur'ân Kurslarının Kurulması ve Gelişimi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2011): 1-24.